

Dušan Rutar

Komplementarnost moških in ženskih vlog

Darja Šterbenc Erker, *Quid lacrimis ...*, 2002
Ljubljana: *cf., 271 str.

Končno! Končno imamo pred seboj berljivo knjigo, ki se ne utaplja v absurdnem dokazovanju, kateri spol ima prednost. Končno knjiga, ki jo lahko z užitkom prebereš in se iz nje česa naučiš o moških in ženskah. V neskončni poplavi najbolj neverjetnih "ženskih" in "feminističnih" puhlic je to knjiga, ki razmišlja o moškem in ženski na edini učinkoviti način: moški in ženska sta komplementarna. Torej se dopolnjujeta. Toda dopolnjujeta se na način, ki ga "ženske" študije niti ne slutijo.

Knjiga, ki jo je spisala Darja Šterbenc Erker, je dobra in nenavadna. Za tako trditev je kar nekaj argumentov. V pričujočem zapisu jih bomo naštel in razložili, opremljeni z Lacanovim konceptom moške in ženske strukture.

Prvič. Različne razprave o družbenem položaju žensk upravičeno poudarjajo njihovo podrejenost in opozarjajo na izkoriščanje ter nepravilnosti, ki jih morajo prenašati. Take razprave so zavezane imperativu pravičnosti, saj zgolj ugotavljanje podrejenosti neke družbene skupine ljudi ni dovolj; ugotovitvam morajo slediti zelo konkretna dejanja. Knjiga, ki jo imamo pred seboj, je nenavadna že zato, ker interpretira logiko družbene nepravilnosti na način, ki je zelo redek. Avtorica se namreč ukvarja z družbenim položajem žensk v rimskem imperiju, in sicer z ženskami, ki so bile predane posebnim praksam žalovanja in širšim pogrebnim praksam oz. praksam, ki so najtesneje povezane z naravo in logiko prehodov v človeških svetovih.

Ti kajpak niso le fizični, ampak so predvsem simbolne, duhovne narave.

Pristop k razumevanju pogrebnih praks iz časa, ko je živel Plotin, je produktiven že zato, ker se avtorica ne zadržuje pri dolgočasnem naštevanju praks in nenehnem ugotavljanju, kako so bile ženske za kaj takega bolj primerne kakor moški, ker naj bi domnevno bolj obvladovale tisto področje življenja, ki je bližje "ženski" naravi itd. Avtorici ne pride na misel, da bi govorila o "ženskih" praksah in "moških" praksah, kar vse zelo rade delajo druge avtorice, ki zastopajo feminizem ali še raje kake "ženske" študije. Njihova diskriminatornost je zato očitna že na prvi pogled.

Delo Darje Šterbenc Erker zaradi povedanega ni feministično in ga ne moremo uvrstiti v red "ženskih" študij. Daleč od tega. Njena raziskava je izjemen primer refleksije pogrebnih in drugih simbolnih praks, sočasno pa je tudi avtorefleksivno delo. To ji daje poseben pečat, saj je res duhamorno prebirati dela avtoric, ki niso zmožne ali voljne tega, o čemer govorijo, uporabiti tudi na sebi.

Avtorefleksivnost je zato prva odlika knjige z naslovom *Quid lacrimis*, kar pa je pravzaprav nujnost, kajti govorjenje o smrti mora biti že po naravi tudi govorjenje o smrti tistega, ki o tem razmišlja, saj je vsako človeško bitje smrtno. Prav zaradi tega lahko dodamo, da se ob prebiranju knjige ves čas zavedamo, kako zelo smrtni smo. In prav je, da se zlasti v sodobnih kibernetičnih časih, ko ljudje vse bolj razmišljajo o kloniranju in nesmrtnosti, zavedamo, da so to le bedne iluzije, kajti človeška individualnost in neponovljivost je taka natanko zaradi lastne smrtnosti in končnosti, omejenosti. Nesmrtna individualnost je zato leseno železo.

Razumevanje drugih ljudi, drugačnih praks in drugačnih svetov je najboljši način za razumevanje samega sebe in sveta, v katerem živi posameznik. Pisanje knjig je zato tisto opravilo, ki

drugim posameznikom in posameznicam ponuja možnosti za boljši vpogled v naravo tega, kar je: samega sebe, drugih ljudi, sveta in boga. Če knjiga nima takih potencialov, je slaba.

Kot rečeno: knjiga Darje Šterbenc Erker je zares dobra, dobrih knjig pa je zelo malo. Ne beremo je z lahkoto, zato pa jo beremo z užitkom. In Freud nas je poučil, Lacan pa je ponovil za njim, da je užitek vselej tudi pre-užitek. Je torej nekaj, kar nam je ostalo, je preostanek, presežek, je nekaj, kar nam je bilo zapuščeno, podarjeno. Užitek je vselej tudi zapuščina, dediščina. Je dar, ki terja odrekanje, avtoblokado, žrtvovanje, kot bi dodal Andrej Tarkovski. Knjiga, ki jo prebiramo, je tako darilo bralcu.

Skromnost duha je pogoj vsakega uživanja, na koncu katerega je smrt. Ta je najprej smrt telesa, seveda pa je telo, kot je dejal Lacan, narejeno za uživanje samega sebe. Darja Šterbenc Erker seveda z lahkoto ugotovi, da je v današnjem svetu smrt le še vse bolj nepotreben privesek, medtem ko ljudje čez vsako mero slavijo mladost, lepoto in zunanji videz telesa, ki se kljub njihovim prizadevanjem stara in umira. Skromnost duha je zamenjalo uboštvo duha; tega ne bi smeli preveč zlahka prezreti.

V časih, ki so za vedno minili, je bila smrt "udomačena", pravi avtorica, navezujoč se na znamenito razpravo Phillipa Ariesa (str. 12). Udomačenost smrti je pomenila, da je bil človek skromen, a ne ubog. Vedel je, da je smrt konec poti, ki jo je delal oz. ustvarjal vse življenje. Ideja o koncu seveda ni bila "naravna", saj je bila simbolna, natanko to pa je tudi vir skromnosti, ki ni uboštvo. Ceremonije, ki jih je bilo treba opraviti ob smrti člana ali članice občestva, so bile zato nujni sestavni del poti, ki se je sicer sklenila s smrtjo. In natanko v ceremonijah lahko prepoznavamo neverjetno naravo človeka kot simbolnega bitja. Nemara je ena najboljših filmskih upodobitev te narave prizor iz filma *Žrtvovanje* Andreja Tarkovskega, ko Aleksander

svojemu sinu naroči, naj redno in skrbno zaliva posušeno drevo.

Drugič. Knjiga, ki jo imamo pred seboj, je dobra zato, ker je njena osnovna ideja zelo preprosta in produktivna: ženske in moške družbene vloge se dopolnjujejo (cf. str. 17 in dalje). Dopolnjevanja kajpak ne smemo razumeti naivno ali preprosto. Če rečemo, da se družbene vloge dopolnjujejo, mislimo na dvoje. Najprej mislimo na to, da obstajata dve temeljni strukturi življenja, ki ju lahko imenujemo ženska in moška. Nobena od njiju ni bolj "pravilna", "naravna" ali "pristna"; dejstvo je, da sta to dve različni in mogoči eksistencialni praksi. Pomembno pa je tudi tole: ne obstaja tretja praksa. Dopolnjevanje razumemo tudi takole: vse, kar je, je nujno omejeno, zato je dopolnjevanje ali komplementarnost zavezano temu, kar imenujemo dovršitev. Vse, kar [lahko] je, najde dovršitev v *drugem*. Ko govorimo o *drugem*, ne mislimo na to, da je vsak moški pač drugo glede na žensko in obrnjeno. Mislimo na to, da je vsaka ženska *druga* od sebe; enako velja za vsakega moškega. Tretje strukturne ali ontološke pozicije sicer ni, zato pa obstaja *drugi* kot stožer, prek katerega se vsako človeško bitje lahko obrača k samemu sebi. Če je *drugi* od sebe, je prav njegova *drugost*, ki jo na najboljši način predstavlja in zastopa smrt, način, ki omogoča avtoanalizo, avtorefleksijo in dekonstrukcijo kot temeljni pogoj družbene pravičnosti. Povedano drugače: namesto da se moški in ženske izčrpavajo v medsebojnih spopadih in ugotavljanju, kdo je bolj "pristen" in sploh "bolj človeški", bi se morali prav zaradi lastne razcepljenosti zavedati, da drug brez drugega sploh ne morejo obstajati. *Drugost* človeškega bitja zato ni le pogoj skromnosti, ampak je tudi pogoj vsake dovršitve in komplementarnosti družbenih in simbolnih praks, ki jih zmorejo človeška bitja, sočasno pa je tudi temeljni pogoj vsakega odpotovanja oz. vsake deteri-

torializacije, kot sta jo razumela Deleuze in Guattari.

Če želimo dobro razumeti ceremonialne prakse, moramo skušati razumeti zlasti naravo človekovega rojstva in smrti. Avtorica jo skuša razumeti s pomočjo koncepta prehoda. Otrok se rodi, kar pomeni, da pride na ta svet iz nekega drugega sveta. Enako je s smrtjo; prehod je zelo pomemben, saj predstavlja diskontinuiranost sveta. Človek, ki se lahko sprašuje glede lastne človeškosti in narave sveta, v katerem se je znašel, živi tako rekoč v srednjem svetu, kot bi nemara rekel Tolkien: onkraj tega sveta je nedoločljivi svet senc. Od tam smo prišli in tja se bomo vrnil. Lahko pa verjamemo tudi drugače. Na primer tako, kot je verjel Platon: onkraj tega sveta je svet idej. A nemara je pomembno le to, da živimo v srednjem svetu, ki je nastal zaradi prehoda. Ta ga je omogočil, zato mora biti človek zelo pozoren na njegovo naravo in funkcijo.

Darja Šterbenc Erker se loteva narave in funkcije obredov ob rojstvu in smrti človeka z natančnostjo, ki je enaka tisti, s katero so se Rimljani lotevali samih obrednih praks. Z natančno analizo prepričljivo pokaže, kaj pomeni, če rečemo, da je bila *obredna vpeljava novih časovnih enot ženska naloga* (str. 36).

Prva časovna enota v življenju človeka je seveda prav začetek življenja, ki sledi rojstvu. Pri tem so imele ključno vlogo babice, tj. ženske. Te so poskrbele za prehod, vpeljavo nove časovne enote. Poskrbele so natančno, skrbno in zanesljivo. Vse to je izjemno pomembno za razumevanje človekove eksistence, ki je sicer zelo krhka in lomljiva. Poklic babice je zaradi tega preprosto moral biti priznan in cenjen, spoštovan. Ni moglo in ni smelo biti drugače, kajti prehodi so za človeka zelo nevarni. Varuhi prehodov so zato pogosto tudi bogovi in duhovi, ki človeku zlepa ne dovolijo prehoda, če zanj ni zmožen ali če ga ne zasluži.

Kljub vsemu seveda ne smemo pretirano hvaliti Starih, saj so bile nekatere

prakse njihovega življenja problematične in neetične. Pri tem moramo biti previdni, kajti naša naloga ni moralno presojanje teh ali onih življenjskih praks. Upošteva logiko in naravo prehoda pa moramo zapisati: hendikepirani otroci so bili v starem Rimu manj-ljudje, zato so jih zavračali že ob rojstvu: niso jim dovolili prehoda. Logika hendikepa je kajpak odločilna za razumevanje prehoda, kajti hendikep simbolno zastopa prav ne-celost, nezasičenost sveta. Koncepti prehoda, hendikepa in zasičenosti sveta se dopolnijo v teoriji hendikepa, ki ima podoben status kot teorija Vsega v fiziki, o čemer piše zlasti Stephen Hawking. Čisto naključje je, da je slavni fizik na invalidskem vozičku, toda zaradi njegovega hendikepa je zelo smiselno pokazati na naravo dovršitve, ki jo zmore človek kot duhovno, spiritualno bitje. Poudariti pa velja še tole: brez hendikepiranosti sveta sploh ne bi bilo prehodov. In če jih ne bi bilo, ne bi bilo varovalk ali varuhinj prehodov. Ker so eni in drugi, je tudi hendikep sveta. Torej hendikepiranih ljudi ne bi smeli metati v jame, saj je hendikepiran že svet; torej je hendikepiran tudi bog in sploh vsak človek, ki se zaveda lastne eksistence [v svetu, v bogu].

Oče je v starem Rimu s tal dvignil (nehendikepiranega) dečka, medtem ko se za deklico ni pretirano zanimal, hendikepiranega otroka pa so sploh zavrgli. Tako je bilo to. Kljub temu je dvig otroka z zemlje simbolno pomemben. Zemlja je mati-zemlja, oče zastopa *drugo* ontološko strukturo, poleg tega pa ima še eno pomembno funkcijo, o kateri je govoril Freud, ko je pokazal, da je simbolni zakon, ki ga zastopa, kastracijski zakon, ta pa človeku kot simbolnemu in spiritualnemu bitju omogoča razlaganje sveta. Brez razdalje ali distance seveda ni mogoča nobena razlaga.

Razlaganje sveta je mogoče, ker se ga človeško bitje zaveda, zavest pa ni nekaj, kar otrok prinese s seboj na svet, ampak je nekaj, kar nastane, se oblikuje

znotraj samega sveta. Zopet lahko govorimo o dopolnjevanju: zavest o svetu nastaja skupaj s človekovo identiteto. Lahko pa razmišljamo še naprej. Darja Šterbenc Erker ugotavlja, da so *žalovalci s svojim vedenjem odpirali simbolno mejo med živimi in mrtvimi ter ustvarjali ritualne prostore pogreba* (str. 58). Vedenje torej lahko odpira meje, jih razširja, spreminja in preobraža. Lahko jih seveda tudi zapira, glede česar se zlahka prepričamo že v vsakdanjem življenju. Ritualne prakse (ob rojstvu in smrti na primer) so zaradi tega zelo pomembne in produktivne, saj odpirajo simbolne prostore. Ti so prostori duha, in če je človek duhovno bitje, je tako odpiranje prostorov tudi varovanje njegove eksistence ter identitete. Zapiranje simbolnih prostorov namreč pomeni zaton eksistence in vsake mogoče identitete oz. njeno redukcijo na klišeje ali celo znake.

Ritualne prakse so stroge in natančno določene. Človek ima zaradi tega dolžnosti, ki jih mora opraviti kar se da natančno, skrbno in vestno. S tem ohranja odprte meje in simbolne prostore ter možnosti za duhove, s katerimi se lahko pogovarja. Sodobna pozitivistična znanost in drugi vulgarni načini življenja so dodobra zmanjšali te možnosti, zato se ljudje vse bolj zatekajo k šarlatanom, ki jih za majhen denar vpeljujejo v svetove sanj, magije, vedeževanja in drugega. Simbolni svetovi se s takim delovanjem ne odpirajo, ampak se ohranjajo v svoji vulgarnosti in potrošniški uporabnosti.

Tretjič. Knjiga, o kateri razmišljamo, je dobra tudi zaradi tega, ker njena avtorica na zelo subtilen način razumeva drobne razločke med praksami, v katerih so sodelovali bodisi moški bodisi ženske. S pomočjo sodobnih teoretičnih konceptov lahko razumemo, zakaj je na primer *rimski kultura pri objokovanju mrtvega odmerjala ženski večji prostor kot moškemu* (str. 64). Post-strukturalistične feministične avtorice, kot se

imenujejo (ali pa jih imenujejo drugi), raje kot o manku (Lacanova koncept) govorijo o preobilju, presežku, preokračanju. Naj na tem mestu le na kratko opomnimo, da je Lacan govoril natanko o presežku, ko je govoril o manku. Pri petljaj je zato zgovoren: Lacanu ženske avtorice očitajo zlasti nekaj, o čemer sploh ni govoril. Luce Irigaray tako na primer ugovarja Freudu, češ da je opisoval predojdipsko deklino kot majhnega moškega/človeka, ni pa opisoval predojdipskega dečka kot majhne deklice. Prepričana je, da deklica ne more govoriti drugače kot deček; svojo spolno identiteto mora nujno primerjati z dečkovo.¹ Odveč je dodajati, da že ob površnem branju Freuda spoznamo, da je psihoanalitika zanimalo zlasti dejstvo, da otrok "sprva" sploh nima nobene identitete. Toda vrnimo se h knjigi, ki jo prebiramo z velikim užitkom, zato se tudi nenehno oddaljujemo od osrednje teme. Te knjige seveda sploh nima, zato so oddaljevanja produktivna in nujna. Slabe knjige niso produktivne.

K razpravi bi prav zaradi tega radi dodali še eno dimenzijo. Shoshana Felman je v analizi norosti pokazala, da sama ideja norosti vnaša razliko v razumevanje ženske, kajti norosti naj bi primanjkovalo natanko "moške" racionalnosti.² In zopet je bil Freud tisti (moški), ki je pokazal, da je v norosti v nekem radikalnem smislu mnogo več racionalnosti kot v še tako "moški" racionalnosti.

Žensko žalovanje je bilo pri pogrebi nepogrešljivo, nadaljuje Darja Šterbenc Erker (str. 77). Torej so bile ženske nepogrešljive, kajti očitno je bilo, da imajo privilegiran položaj ne le v odnosu do pravkar rojenih otrok, ampak tudi v

¹ Avtorica je glede tega razvila koncept zapustitve (opustitve, zanemarjanja), s katerim skuša pokazati, da je simbolni red za deklice in ženske odtujen. Cf. **Luce Irigaray (1984)**. *Ethique de la difference sexuelle*. Paris: Minuit, str. 70.

² Cf. **Shoshana Felman (1990)**. *Writing and Madness*. Cornell University Press.

odnosu do ljudi, ki so zapustili ta (srednji) svet. Mirne duše lahko rečemo, da so svojevrstne varovalke prehodov.

Prehodi so vsekakor zelo pomembni, njihovo varovanje pa morda še bolj, kajti varovanje ima posebno nalogo: preprečiti mora vsako napako, ki bi nastala, ki bi pomenila onesnaženje ljudi oz. življenjskega prostora. Prehodi so torej pomembni zato, ker se prek njih človek onesnaži, pride v stik z nečim, kar je sicer nevarno za simbolne svetove. Tem nevarnostmi se ljudje ne morejo ogniti drugače kot z varovanjem prehodov. To je pomembno: prehodov ne gre odstranjevati ali uničevati, ampak varovati. Če se zgodi napaka, če varovanje ni ustrezno, se bodo ljudje onesnažili. Seveda se kasneje lahko očistijo. Ljudje ali občestva se na primer lahko očistijo z žrtvovanjem. Pomembno je, da prehodi ostanejo, saj brez njih ne bi mogli govoriti o prostorjih sveta.

Vrnimo se k ženskam. Te imajo kot varovalke prehodov privilegiran položaj v občestvu. Ta je povezan z nevarnostmi, saj se lahko onesnažijo, kontaminirajo. V nekem radikalnem smislu so imele ta privilegirani položaj ženske natanko zaradi tega, ker so bolj odprte (avtorica posveti nekaj misli ženskimi razpuščenim lasem, kar na izjemen način ilustrira žensko odprtost), kar pomeni, da že s svojo eksistenco ponazarjajo in zastopajo odpiranje prehodov. To pomeni, da so ženske že po "naravi" bolj odprte in bolj izpostavljene nevarnosti, ki jih prinaša varovanje prehodov. Seveda s tem ne mislimo reči, da je že vsaka "empirična" ženska tako odprta.

Kljub temu da so bolj odprte, pa varujejo prehode. Torej ne smemo naivno ali vulgarno misliti, da so ženske zaradi svoje odprtosti tudi manj sposobne kakor moški, bolj nemočne ali naivne. Daleč od tega. Vse to je le del stereotipa o ženskah, ki je nastal zaradi tega, ker so se sami moški pogosto čutili nemočne spričo tega, kar so videli, ko so opazovali ženske kot varovalke prehodov.

Zaradi lastne tesnobe pred približevanjem prehodom in s tem drugim svetovom so ženskam pripisovali demonske moči (čarovnice) ali šibkost (histerija), kar vse je v moških očeh opravičevalo tehnoracionalni nadzor nad njimi. Prek žensk so tako skušali nadzorovati prehode ali pa jih kratko malo odstraniti, kar je še slabše. Vse to je kajpak nemogoče, zato se je nadzor nad ženskami moral nujno spremeniti v brutalno uničevanje žensk.

Ženske kot varovalke prehodov so bile vselej tudi v najtesnejši povezavi s smrtjo, ki ni le fizična, prav tako kot tudi ženska ni le "empirična" oseba. Obstaja tudi simbolna smrt, kajti prehodi niso le fizični (rojstvo, smrt), ampak so tudi in celo zlasti duhovni, spiritualni. Prehod je zato tudi prehod v drugi duhovni svet, kar pomeni preobrazbo in celo radikalno preobrazbo človeškega bitja. V tej perspektivi so bile ženske kot varovalke prehodov mnogo bližje prehodom, kar so seveda znale uporabiti, čeprav ne nujno vedno sebi v prid. Moški so zato pogosto lahko le nemočno opazovali preobrazbe žensk, ki so odhajale v druge svetove in postajale drugačne; kot duhovna, spiritualna bitja. Moški so se mnogo bolj oklepali eksistence, v katere so verjeli. Lahko bi rekli, da so moški po "naravi" bitja enega samega sveta, medtem ko so ženske nomadi. Freud bi dodal tole: "empirični" moški se bolj oklepajo ene same eksistence, ker se bojijo kastracije, medtem ko so "empirične" ženske mnogo prej pripravljene in voljne sprejeti kastriranost sveta in boga oz. vsega, kar [lahko] je.

Nič čudnega zato ni, da so bile ženske v občestvih vselej zelo vplivne, čeprav so jih tudi spretno in uspešno zatirali. Avtorica kljub temu poudarja, da so bile na primer žalujoče ženske v starem Rimu močne in vplivne osebe (str. 106). Take so bile v imaginarijih, poudarja avtorica, kar je zelo pomembno.

Če smo doslej govorili bolj o tem, kar imenujemo Simbolna razsežnost sveta (prehodi so seveda možnosti za

vpogled v drug register, ki ga imenujemo Realno), moramo sprejeti tudi idejo oz. koncept o Imaginarnem registru sveta. Nobenega dvoma ni, da je človek kot simbolno bitje vselej tudi prebivalec občestvenih imaginarijev, v katerih pa nastajajo zlasti stereotipi o družbenih vlogah, ki jih imajo ljudje. Poleg stereotipov seveda vendarle nastajajo tudi vloge, ki zastopajo simbolno dimenzijo sveta: sem sodijo zlasti žalujoče ženske v rimskem imaginariju.

Znotraj imaginarija je oseba lahko zaničevana, "šibka", "problematična", "nora", "iracionalna" ali pa ji vendarle uspe vztrajati v vlogi, ki je eminentno simbolne narave. S tem se je skušal ukvarjati Jung, ko je razmišljal o arhetipskih podobah. Žalujoča ženska je prav gotovo [simbolni] arhetip, ki ga je rimski imaginarij uspel sprejeti z vsem dolžnim spoštovanjem.

Kljub povedanemu pa ne smemo misliti, da so bili moški "šibkejši" od žensk. Če bi tako razmišljali, bi se le postavili na drugo stran v boju, ki ga pogosto bojujejo feministke. Boj je seveda imaginarne narave, skuša pa dokazati, kateri od obeh strani (ženska/moška) je na kakršen koli način v prednosti. Darja Šterbenc Erker se na izjemno prepričljiv in prav navdušujoč način ogne natanko taki bitki, saj ves čas zagovarja idejo, da so bile moške in ženske vloge ali obredne naloge v starem Rimu komplementarne. Če so se ženske lahko dotikale trupel, so se moški držali bolj na razdalji, toda zaradi tega niso nič manj sodelovali.

Sodelovanje razumemo kot komplementarno. Če so se ženske dotikale trupel, so to delale zaradi tega, ker so tudi varuhinje prehodov. Moški se trupel niso dotikali, zato pa so bili zastopniki retorike, besedovanja torej. Če je ženska Eno kot Mnogo, se moški trdno oklepajo enega samega sveta. Teh je kajpak mnogo, zato so prehodi nujni in mogoči. Ženske jih varujejo, vendar sočasno zastopajo tudi ceremonije, ki

omogočajo varne prehode. Prek žensk se moški lahko odtrgajo od enega samega sveta in postanejo nomadi, popotniki po drugih svetovih. In ženske? Potrebujejo moške, prek katerih dobijo moč za to, da vzdržijo kot varuhinje prehodov. Ko prestopijo v drug svet, ponovno potrebujejo moške, ki jih s svojo prisotnostjo potrjujejo. Torej morajo tudi sami odpotovati.

Natanko s pomočjo koncepta odpotovanja razumemo nastanek psihoanalize. Freud je kot "empirični" moški poslušal "empirične" ženske in jim sledil v njihove svetove. Ni jih skušal "normalizirati", kot to delajo psihiatri. Prav nasprotno: prek žensk je Freudu uspela radikalna kritika novoveške tehno-teoracionalistične misli in iz nje izvirajočih praks normaliziranja ter dominacije nad vsem, kar je "noro" ali "iracionalno". Seveda pa so tudi ženske potrebovale Freuda, saj jih nihče drug ni hotel poslušati. In še danes je tako: moški ženske v glavnem gledajo, le redki pa jih tudi poslušajo. Ali kot je dejal Lacan: ženske so praviloma le fantazmatske realizacije moških idej o ženskah.